

[...] Kincs, mely a mélyben rám vár,
s fölhozom ősi, csodás kevesemmel,
s hősöm pusztulhat bár, holtáig daliás lesz,
durva szitokszava: líra, s kert végén tava: tenger!

(SZÁLINGER Balázs: *Zalai passió*)

A 18. században keletkezett, s ma is használatos *magyar tenger* szókapcsolat jelentéskomplexuma, a benne foglalt reprezentációk természete és a kifejezés társadalmi használata sok-sok változáson esett át a 19. és 20. század során. A latin *Mare Hungaricum* magyarításaként első ízben Kazinczy Ferenc által használt, a Balaton tulajdonnevet köznévvvel helyettesítő – a retorikában az antonomázia alakzatával leírható – szókapcsolat, a *magyar tenger* a 18. század utolsó harmadától kezdve többféle jelentést hordozott. A következőkben annak járunk a végére, hogy milyen meghatározó kontextusai voltak a *magyar tenger* szókapcsolat társadalmi használatának a 18. század utolsó harmadától kezdve, s milyen szempontból változott a kifejezés metaforikus, szimbolikus tartalma 1920-ig bezárólag – abban az évszázadban, mely döntőnek bizonyult a balatoni turizmus kiépülése és a Balaton-térség kulturális átalakulása szempontjából. Az említett, igen tág időkeret lehetetlenné teszi, hogy a fogalom előfordulásainak teljességre törekvő történeti elemzését adjuk; célunk mindösszesen néhány beszédes, reprezentatív értékű szöveghely (irodalmi, publicisztikai és kisebb részben tudományos igényű írások) bemutatásával megvilágítani, hogy a kifejezés mekkora jelentőségre tett szert a fejlődésnek induló fürdőturizmus révén, s hogy ezen általános benyomás mellett milyen (történetileg és nyelviileg szituatív) jelentésárnyalatai különíthetők el.

1.

Schleicher Vera azt írja a Balaton-térség 19–20. századi kulturális átalakulásáról szóló könyvében, hogy a Balaton földrajzi és társadalmi fogalma – a statisztikai-geográfiai országleírások szócikkein túl – összesen három egymástól független okból vált szélesebb körben ismertté a 18. század végére. A bécsi és pesti, de főként dunántúli főnemesség konyhájára is eljutó balatoni fogas, a tó kiszárításáról, lecsapolásáról szóló századvégi tervek, illetve a felvilágosodás irodalma révén: „Kazinczy földrajzi olvasókönyvéből, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai, Kisfaludy és Berzsenyi kötetéből, külföldi utazók munkáiból, illetve a Tudományos Gyűjteményben megjelent útirajzokból.” (SCHLEICHER, 2018, 13.)

A társadalmi képzelet formálta Balaton-képben tehát már ekkor is egyszerre voltak jelen a térség népi kultúrájával kapcsolatos ismeretek (halászat, később a borászat), illetve a tájjal mint esztétikai tárggyal vagy éppen gazdasági tényezővel kapcsolatos (értelmező jellegű) reprezentációk. A Schleicher által is említett földrajzi olvasókönyv (1775) – amit a magyar nyelvújítás későbbi úttörője mindössze 15–16 esztendősen írt – az a kötet, amelyben az irodalomtörténeti kutatás mai is-

meretei szerint elsőként szerepel a *magyar tenger* szókapcsolat, annak latin nyelvű mintájára: „Második a’ Balaton, mely, mivel igen hofzfú, Mare Hungaricum, az az, Magyar Tenger nevet kapott [...]” (KAZINTZY, 1775, 5.) Jóllehet a művelt olvasóközönség – ahogy ezt a későbbi kulturális emlékezet is megerősítette –, nem innen, sokkal inkább a Balatonfüreden gazdálkodó és Kazinczyval is aktív levelezést folytató Pálóczi Horváth Ádám verseiből ismerhette a kifejezést. „HABJAI Országunk’ kisded tengerének / A’ partokon olyan rémülést szerzenek; / Hogy tsupa értz legyen közepén szívének, / A’ ki neki merne indulni vizének” – írja Pálóczi az *Egy szép Asszony mentsége...* (1789) kezdetű versében (PÁLÓCZI HORVÁTH, 2015, 530.), de a szókapcsolat felbukkan az Ötödfélszáz énekek című dalgyűjteményében (1813–14) található 219-es számú *Balatoni mars* című költeményben is: „Adj egy kis csendes-séget magyar tengerednek” (Ötödfélszáz énekek, 1953, 345). A Kazinczy és Pálóczi által idézett szöveghelyeken a tenger megnevezés módozatai még csak *leíró* jellegűek, levezethetők a tó és az azt körülvevő vidék megjelenéséből, földrajzi sajátságaiból: a roppant víztömeg nagyságát, grandiózusságát hivatottak kifejezni, hasonlóképp a néhány évtizeddel későbbi tudományos beszámolók (föld- és néprajzi leírások, útirajzok) szűkszavú jellemzéseikhez.

Az egyre közismertebbé váló szókapcsolat viszont rövidesen, még a 18–19. század fordulóján kiegészült egy újabb jelentésárnyalattal, amely a civilizálódással, kulturálódással, korabeli kifejezéssel élve: a „csinosodás” vagy „csiszoltság” programjával kapcsolta össze a tengernek láttatott Balatont. Hogy a tó és környéke kedvelt verstémája lett a 18. század utolsó évtizede és az új századelő tájleíró költészetének, nem csak annak volt köszönhető, hogy a korszak ismert poétáinak jelentős része dunántúli volt. Az is nagy szerepet játszott a Balaton gyors ismertté válásában, hogy a tó megfeleltethetővé vált ezen időszak átalakuló tájélményének, annak a szelíd, de hatásos, nyugtalan érzelmeket kiváltó tájképnek, amely Sárkány Oszkár szerint a rokokó és preromantikus ábrázolási eszmény között képezett átmenetet.

Itt azonban fontos megjegyezni, hogy nem csupán maga a tó vonta magára az irodalmárok figyelmét, hanem a Balaton-part – a gyógy- és savanyúvízéről régóta ismert Füreden kívüli – egyetlen fejlődő, *kultúrtájként* is felfogható települése: a gróf Festetics György munkálkodása révén virágzásnak induló Keszthely. Magyarország második gazdasági tanintézetét, a Georgikont megalapító (1797), később, 1817–19 között a környék poétáinak bemutatkozási lehetőséget nyújtó keszthelyi Helikoni Ünnepeket megszervező Festetics nevéhez fűződik a balatoni hajózás kezdete is. Jóllehet révhajózás már működött a tó két partja között: a somogyi őslakosok főként gabonaféléket szállítottak a túlsó partra, a zalaiak pedig bort. Elsőként mégis akkor lendült fel némileg a balatoni hajózás, amikor „a kultúraápoló gróf [...] Keszthely mellett Fenékpusztán hajóépítő műhelyt létesített, ahonnan tucatnyi teher- és személyszállító jármű került ki.” (KÓSA, 1999, 97.) Festetics talán leghíresebb járműve, a „Phoenix” nevezetű vitorlás vízre bocsátását (1797) követően nem sokkal íródott Baróti Szabó Dávid, jezsuita költő *A vitorlás hajójú Balatonról* („Látván a gályát...”) című verse, amely Festetics személyét, tevékenységét és a Balaton hajózhatóvá tételét

összekapcsolja a térség kulturális fejlődésével, civilizálásával, gazdasági hasznosíthatóságával. Mindez pedig a *magyar tenger* állandósuló szókapcsolat aktualizálásába is beleíródik:

Látván a gallyát minap a Balatonra felúlni
 Neptún, örvendő két kezit összeveszapá.
 Már, úgy mond, felvészi magát neve, híre vizemnek;
 Már Magyarországnak tengere fényre kelend.
 (BARÓTI SZABÓ, 1802, 117.)

A vers nevesíti is Festetics alakját: „Festetichet várták az üdők”; „Nyújtsd hátad Balaton, s úgy vedd mindenkor hajóját, / Mintha hajójával Festetich ülne reád.” Ahogy sok-sok más, a vidékhez kapcsolódó ekkortájt íródott költemény megemlékezik az irodalom pártoló lokálpatrióta és sokoldalú közéletű ember periklészi portréjáról. Számos poéta írt Festeticsnek címzett költeményt, többek között Csokonai Vitéz Mihály, Dukai Takács Judit, Berzsenyi Dániel, Virág Benedek és Kis János is. Izgalmas módon e korszakban, a 19. század első évtizedében maga Festetics alakja is összekapcsolódik a *magyar tenger* megnevezés jelentésbővülésével, hiszen e szövegekben a ’hatalmas tó=tenger’ reláció ’hajózható, hasznosítható tó=tenger’ összefüggéssé válik, melyet Virág Benedek összegez legtömörebben *Gróf Festetics György ő nagyságának* című versében: „Festeticsünk Balatonja tenger” (VIRÁG, 1863, 6–7.).

A Balatonnak a tengerhez való hasonlatosságát hangsúlyozó reprezentáció e jelentésmódosulása elvezet az első Balaton-kultusz virágkorához, az 1830–40-es évekhez, mikor is Füred a magyar politikai elit állandó üdülőhelyévé válik, Kisfaludy Sándor munkálkodása révén fölépül a füredi kőszínház (1831), a negyvenes évek elején Kossuth Lajos és Széchenyi István a balatoni gőzhajózás beindításán kezdenek gondolkodni, valamint elkészülnek az első (leginkább Füredre fókuszáló) magyar nyelvű Balaton-útikönyvek is. Az idézett Baróti Szabó Dávid versben és – noha a *magyar tenger* szókapcsolatot nem használja – Berzsenyi Dániel költeményeiben (*A Balaton, Keszthely, Himnusz Keszthely isteneihez* stb.) a Balaton leginkább a hasznosság–haszontalanság egyszerű relációjában értelmeződik. Néhány évtizeddel később azonban, a reformmozgalom „haza és haladás” jelszavai hatására – nem függetlenül az irodalmi regionalitás 1840-es évekbeli felértékelődésétől – a Balaton-vidék irodalmi reprezentációja erőteljesen nemzeti tartalmúvá válik. Kétségtelen, hogy Pálóczi Horváth vagy éppen Kis János Balaton-versei sem voltak híján a hazafiságnak, de amint majd láthatóvá válik, az 1840-es évek politikai közegében – Kossuth Lajos, Széchenyi István és Garay János szövegeiben – a Balatonról való beszéd a nemzet felemelését és a polgári átalakulást célzó politikai program részévé válik.

1842. augusztus 7-én jelent meg a *Pesti Hírlap*ban Kossuth Lajos híres fürdői levele, amely a politikus az év júliusi füredi tartózkodásáról számol be. A cikk hatásos kezdete a balatoni táj esztétikumával kapcsolatos pozitív képzeteknek igen szép és plasztikus gyűjteményét adja, rövidesen azonban így folytatódik:

– És mégis az embernek szíve fáj, midőn e’ roppant vízre tekint. Olly holt, minő csak Palaestinában a’ megátkozott holttenger lehet! 20 négyszög-mérföldnyi síma ut, változhatlan, romolhatlan, mellynek azur-homlokára – mikint Byron a’ tengerről szól – ránczokat még az idő sem irhát; 20 mérföldnyi síma ut, nagyobb, mint némelly vármegye, mint némelly fejedelemség, ’s a’ honnak legszebb vidéke által körítve, ’s rajta mégis egyetlenegy hajó sem libeg, kivevén talán a’ füredi séta ladikot, vagy egy nyomorult halászcsonakot. – Volna csak másutt e’ tó, amarra nyugat felé, ’s virító városok köritenék, ’s fürge gőzösök ünnepelnék rajta az emberész diadalát; nálunk! hacsak egy bogarászó fecskecsoport nem röpkéd fölötte, élettelen ’s henye, mint egy roppant sír. Mi isten átka van e’ nemzeten? (KOSSUTH, 1842, 557.)

A szöveg, mely a továbbiakban a füredi fürdőélet áldatlan állapotain (rang- és felekezeti viszálykodás, beruházások hiánya, feudális viszonyok, irreális árak stb.) veri el a port, e ponton újfent a hasznosság–haszontalanság relációjában helyezi el a Balatont, ugyanakkor negatív előjellel, és egyértelműen a nemzeti közösség perspektívájából. Hatásos érvelésében pedig megjelenik a tenger-képzet egy, a korábbi példákhoz képest más megközelítése. A Balaton „holtságában” (kihasználatlanságában, ürességében, kietlenségében) válik hasonlatossá a tengerhez, mely azonban szemben áll a tenger kifejezésben lévő pozitív jelentéstartománnyal is: a „fürge gőzhajók” által belakott, felfedezett, megzabolázott tenger és az „emberész diadalát” ünneplő, fejlődő Nyugat-Európa képével. Hogy maga Kossuth használta is az utóbbi, pozitív, értéktelített értelemben a „tenger” megnevezést, egy másik, nem sokkal ezután (1846) írt hírlapi cikkével illusztrálható. A fiumei vasút építése kapcsán írt *Tengerhez magyar! el a tengerhez!* című vezércikkében a tenger és a „tenger szemlélete” – a vasútépítés konkrét kérdésén keresztül – a nemzeti haladás szimbólumává válik. A közkeletű szókapcsolatot ezúttal az adriai tengerpartra vonatkoztatva használja:

[...] robogó kocsimból a magyar tenger tükrére nézék, minden nehézség hatását veszté, szilárdítva érzém agyamban a meggyőződés erejét, hogy hazánk jövődjének életkérdése fekszik vasut társaságunk ujai közt, s mióta gondolkozva a magyar tenger partját taposám, erőt érzek magamban a fiumei vasutért megvívni, ha kell, a poklokkal is. (KOSSUTH, 1846, 171.)

Kossuth e két írása jól illusztrálja azt a kettősséget, amely a tengerrel kapcsolatos képzeteket jellemzi az európai kultúrtörténetben. Michel Mollat du Jourdin, az Annales-iskola tagja írja, hogy a „tenger az élet forrása és a halál birodalma – ez a kettősség egyrészt jótékony, másrészt ártó hatalommá teszi”, ami Kossuth programjához illeszkedve kiegészül a gazdasági értelemben vett „élő” és „holt” vidék ellentétes reprezentációival.

Gróf Széchenyi István osztotta Kossuth nézeteit a Balaton kihasználatlansága kapcsán és maga is aktívan pártolta a balatoni gőzhajózás ügyét. Ennek lenyomata 1846-os röpirata, a *Balatoni gőzhajózás*, melynek kiadása után nem sokkal meg is alakul a Balatoni Gőzhajózási Társaság Széchenyi elnökletével, a vállalat alapszabályait pedig Kossuth Lajos szerkesztette meg. A *Balatoni gőzhajózás* Kossuthéhoz igen hasonló érvrendszert felállító, ám lényegesen jobban kifejtett gondolatmenete szín-

túgy nem nélkülözi a tenger-metaforika sajátos használatát. Túl azon, hogy pusztán gazdasági szempontok szerint Széchenyi ideája egyébként is a folyami és tengeri hajózás volt, nem egyszer maga is használja a *magyar tenger* szókapcsolat változatait. A leendő gőzhajózás és a mocsaras területek lecsapolásának összefüggése kapcsán írja:

[...] fogadni mernék, legott életbe lép a Balaton lecsapolásának rég megpendített terve, mi egyuttal, midőn összeköttetésbe hozná Zala, Veszprém és Somogy sajátlagos gazdagságait a Dunával s így Magyarhon legfőbb erével, és viszont; más részről annyira emelné ki e gyönyörű tájt minden mocsáribul és honi kis tengerünknek kies partjait olyannyira varázslaná lakhatóvá, mikép pezsgőbb egészségű kellemeibe szeretvén még tán az is felütné közelében lakhelyét, ki eddigelé csak külföldön tudott kivetkezni unalmibul. (SZÉCHENYI, 1846, 10.)

Jóllehet a Társaság igen hamar megalakult és számos részvényessel büszkélkedhetett, illetve a Kisfaludy Gőzös is még 1846 őszén elkészült és vízre került, a Széchenyi által prognosztizált gazdasági fellendülés elmaradt – még ha az idézet második fele a 20. századi balatoni turizmus felől látnokinak tűnik is. A vidék koszorús költőjéről elnevezett gőzös – és a század utolsó két évtizedében erőre kapó balatoni gőzhajózás – majdnem kizárólag Füred és a lassacskán turizmustájjá formálódó Balaton part idegenforgalmát szolgálta.

Ettől függetlenül Széchenyi ténykedése és a balatoni gőzhajózás ügye fontos hazafias cselekedetként vonult be a tó kultúrtörténetébe, ahogy ezt Garay János kötete, az 1848-as *Balatoni kagylók* is tükrözi. A költő füredi vendégeskedését megörökítő, 1847 év végén – 1848-as évszámozással – megjelent „költeményfüzér” műfaji-tartalmi szempontból meglehetősen vegyes. Verses tündérregét, szerelmes elégiát, gyógyvíz-dicsőítő ódát és dévaj bordalt egyaránt tartalmaz; az egyes darabok közötti kohéziót leginkább a Balaton-tematika teremti meg. E heterogenitásával együtt is elmondható, hogy Garay kötete bizonyos értelemben a 19. század első felében megképződő irodalmi Balaton-reprezentációk szintézise, illetve az első olyan könyvterjedelmű szépirodalmi alkotás, amely kifejezetten a Balatonnal foglalkozik, és explicit módon összekapcsolja azt a nemzetépítési diskurzussal. (Mulatságosan foglalja össze a Balatonnal kapcsolatos legfontosabb reprezentációkat a kötet XXI. számú darabja, a *Füredi bordal*, melynek szövegében a következők érdemelnek koccintást: a füredi savanyúvíz /1/ a füredi kút /2/ maga a „tündéri Balaton” és vidéke /3/, Széchenyi István /4/, a Kisfaludy Gőzös és névadója, valamint a *Himfy* /5/, végül, a füredi gyógyvíz feltalálója /6/. /GARAY, 1848, 39–41./).

A rövid kötet három nagyobb egységre tagolódik; az első nagyobb rész (A’ *Balaton*) magával a tó vizével foglalkozik, a másik kettő pedig Füredre és Tihanyra fókuszál, kijelölve mintegy a vidék érdeklődésre számot tartó pontjait. A három részegység előtt azonban egy, a Kisfaludy Gőzöst ábrázoló metszet, illetve a *Gróf Széchenyi és a’ Balaton* című egystrófás vers fogadja az olvasót, amely – Széchenyi és Kossuth idézett szövegeihez illeszkedve – a társadalmi haladás és a nemzet felemelkedésének eszméjével hozza összefüggésbe a vidéket az akkorra már két éve működő balatoni hajózás kapcsán:

Egy évezreden át ugarúl állott a' magyarnak,
 Tétlen pangásban, a' gyönyörű Balaton.
 Széchenyi jött; a' tó megijedt a' nagy haladótul,
 „Ez megigáz!” mondá 's keble felháborodott.
 Hasztalan! a' hullámbabolázó gőzös előáll:
 És a' veszteglő tó – haladásnak ered!

(GARAY, 1848, V.)

A kötet X. számú darabjában pedig már-már didaktikus módon történik meg a Balaton nemzeti tartalmú karakterizálása. A szemlélő számára a tó színe Somogyból nézve *fehér*, Veszprémből *vérszínű*, Zalából pedig *zöld bársonyú*:

A' három szín: fehér, veres, zöld,
 A' nemzet választott színe:
 Tűzzünk-e rád még más lobogót,
 Magyar hazámnak tengere?

(GARAY, 1848, 23.)

A vers utolsó sorában megjelenő „hazámnak tengere”, a szókapcsolat korábbi 18–19. századi használataihoz – Kazinczy, Pálóczi Horváth Ádám, Baróti Szabó Dávid, Kis János – képest már erőteljesen hangsúlyozza a földrajzi tér nemzeti jellegét. Míg korábban inkább a tó volumene, a tengerhez hasonlítható nagysága (tehát a „tenger” elem) volt a szerkezet fontosabb része, itt már egyértelműen a vidék *nemzeti*, speciálisan magyar mivolta a hangsúlyos tényező, amit Garay versében a „magyar” jelző mellé beékelte birtokos szerkezet is kiemel. A Balaton irodalmi reprezentációjának eddigi elemeihez: a táj szépségéhez, gazdagságához, hasznosságához és gyógyturisztikai jelentőségéhez itt hozzákapcsolódik a nemzetépítés erőteljes diskurzusa, amely már népies-nemzeti értelemben karakterizálja sajátosan magyar régióként a vidéket. Garay kötetében emellett versengő, konfliktusos szituációban mutatja be a magyar hazán belüli karakterisztikus régiókat. A XII. számú költemény a kötetben gyakran felbukkanó Kisfaludy Gőzös kapcsán viszi színre a Balaton Alfölddel való szembeállítását:

Midőn ”Keszthelytől Kenezség”
 Repül habosztó gőzösünk:
 Eszembe ”Pesttől Hortobágyig”
 Jut másik híres tengerünk.

Ott a' tengerfolyó homokban
 A' haladó is elmarad;
 Itt a' hatalmas ár' sodrával
 A' c o n s e r v a t i v is halad.

(GARAY, 1848, 26.)

A rövid vers a tenger kifejezés ambivalens konnotációit játssza ki, mikor is a Petőfi Sándor verseiben szabadságszimbólummá emelt Alföld sík vidékét a Balatonhoz hasonlóan tengernek nevezi. Ez a tenger azonban a változatlanság, a mozdulatlanság beláthatatlan tengere. Mindebből adódik a két táj kulturális különbözőségének versbéli aszimmetrikus viszonya: míg a hajózás és a nagy hullámok a társadalmi haladással asszociálódnak, a tengersík alföld a civilizálódás gátjaként tétéleződik. Garaynál tehát a különböző országokon belüli régió-képzetek – a Balaton és az Alföld – egymással szembeállítva jelennek meg; viszonyuk egymáshoz és a nemzeti tér egészéhez nem kiegészítő jellegű, hanem versengő. Garay versének argumentációja egyúttal az 1840-es évek megerendezési vitáira, azok *centralista* megközelítésére is utal, mely koncepcióban a földrajzi széttagoltságot konzerváló vármegyék, valamint a municipális, azaz törvényhatósági rendszer léte (az országútépítés akadályozójaként) voltaképpen az infrastrukturális fejlődés gátja. Így Garaynál az ország két fontos nemzeti karakterű, de igen eltérő jellegű tájegységének szembeállítása beleíródik a korszak aktuálpolitikai vitáinak témarepertoárjába is. (Mindezt az is alátámasztja, hogy az idézett részlet szövegszerű kapcsolatokat mutat a nem sokkal korábban, 1845-ben megjelent *A falu jegyzője* című Eötvös József-regény első fejezetének Alföld-kritikájával.)

2.

A forradalom és szabadságharc nem jelentett igazán lényeges cezúrát a balaton-i turizmus alakulástörténetében, a *magyar tenger* szókapcsolat használatára nézvést azonban – politikai eszmetörténeti aspektusból – jogosan tekinthetjük egyfajta törésnek a korábbi fejleményekhez képest. A kifejezésnek ezt követően is egyértelműen megmaradt a nacionalista jelentéstartalma, mely a Balaton-vidék nemzeti jellegére utalt, ugyanakkor hiányzott mögüle az a liberális érzelmű politikai vízió, amely a magyar társadalom radikális átalakításának ígéretét hordozta az 1840-es években. Ahogy Schleicher írja, „a reformkori ellenzék s vele az élénk politikai légkör hiánya a szabadságharc után más színezetet adott a »legmagyarabb helyként« definiált Füred fürdőnek”. S bár Világos után „a közbeszédben és a közgondolkodásban tovább éltek a romantikus Balaton-elképzelések, újra és újra fellángolt a Kisfaludy-kultusz, és 1851-ben újra, változatlan formában adták ki a néhány évvel korábban készült Szerelmey-féle Balaton-albumot” – a Balatonnal kapcsolatos domináns nyelvi reprezentációk beszédfeltételei jócskán megváltoztak (SCHLEICHER, 2018, 71–72).

A Balatonnal kapcsolatos társadalmi párbeszéd témáiból, irányáiból, dinamikájából kiindulva az látható, hogy a *magyar tenger* szókapcsolat használatának három meghatározó kontextusa volt a 19. század második felében: egy *földrajzi, tudományos* (1), egy *irodalmias romantikus-nacionalista* (2), valamint egy erőteljesen *turisztikai érdekeltségű* (3) diskurzus. E három, kissé általánosítóan meghatározott kontextus persze nem különült el egymástól élesen. A Balatont geográfiai szempontból vizsgáló szövegeknek éppúgy voltak például gazdasági aspektusai, mint a vidék nemzeti jellegét hangsúlyozó irodalmi tájleírásoknak, útirajzoknak vagy a fokoza-

tosan kiszélesedő Balaton-melléki fürdőturizmust népszerűsítő bedekker-kiadványoknak. Ehhez hasonlóan: a század utolsó két évtizedében megfogalmazódó „Balaton-kultusz” előmozdítói között éppúgy találunk lelkes természettudósokat (Lóczy Lajos, Herman Ottó, gróf Szaplonczay Manó, Cholnoky Jenő), mint a balatoni tájat romantikus-nosztalgikus fényben ábrázoló irodalmárokat (Jókai Mór, Endrődi Sándor, Eötvös Károly), nem csupán a tó turisztikai hasznosításában érdekelt vállalkozókat és nyaralóközönséget. Mindazonáltal a fenti három meghatározó diskurzus elkülönítése azért indokolt, mert segít megvilágítani a *magyar tenger* kifejezés jelentésárnyalatait és -módosulatait.

A *magyar tenger*t földrajzi megnevezésként használó szövegek – a balatoni gőzhajózást, a part menti mocsarak lecsapolását vagy épp a környékbeli társadalmi élet eseményeit tárgyaló írárok – jócskán támaszkodtak arra a jóval korábbi gyakorlatra, hogy a kifejezést egész egyszerűen és magától értetődő módon a Balaton szinonimájaként alkalmazzák. Az efféle leírásokra jó példa Fényes Elek országstatistikus, geográfus 1851-es helynévszótárának korábban idézett Badacsony-Tomaj szócikke: „A szőlőhegy [a Badacsony] egészen gömbölyű, s gyönyörű szőlőkkel, mulatóházakkal, erdőkkel övezetvén körül, kevélyen tekint le a magyar tengerre, a Balatonra.” (FÉNYES, 1851) Vagy az *Ismerettár, a magyar nép számára* című kiadvány 1858-ban kiadott első kötetének Balatonról szóló összefoglalása, mely rögtön így kezdődik: „Balaton, e kis magyar tenger Veszprém, Somogy és Zala megyék közt, tizenkét mérföldnyi hosszúságban s Tihanynál csak 400 ölnyi, különben 1-2 mföldnyi szélességben 6-24 ölnyi mélységben terjed el.” (*Ismerettár*, 1858, 616). A magyar nyelvű folyóiratadatbázisokban történő kulcsszavas kereséssel az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kifejezés ilyenén, helyettesítő jellegű használata igen nagymértékben elterjedt a század második felében.

Említést érdemel két történeti érdekesség az alakzat effajta, leíró használatával kapcsolatban. Az első, hogy a századeleji földrajzi, statisztikai munkák megkérdőjelezhető érvényű benyomásaira alapozva még a 19. század második felében is élénken él a köztudatban két népszerű földtani elképzelés a tóval kapcsolatban: az egyik, miszerint a Balaton, számos tulajdonsága (hullámváz, porzós part, élővilág) miatt, valóban tengervíz lehet, és a földfelszín alatt valami módon érintkezik a Földközi-tengerrel, illetve a másik, amely abból indult ki, hogy a tó egy harmadkori hatalmas belvíz maradványa volna. Ez utóbbi téziseket a természettudományos kutatásnak csupán a század végére sikerült megdöntenie, ugyanakkor a *magyar tenger* kifejezés sokáig magán viselte ennek az elképzelésnek az emlékét. (Beszédes, hogy az efféle tévhiteket az egzakt tudományosság jegyében eloszlatni célzó kutatók, a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának munkatársai is előszeretettel használták munkáikban a *magyar tenger* kifejezést.)

A másik történelmi meghatározottság, amire utalni érdemes, hogy a *magyar tenger* szókapcsolatot már a tárgyalt korszakot megelőző időszakról fogva a Balaton mellett egy másik tájegységre is alkalmazták: az Adriai-tengerrel érintkező Fiumét nevezték így (erre utal a Kossuth Lajostól származó „tengerhez, magyar!” reformkori

gondolata is, mint említettük). Mindkét esetben egyértelmű a megnevezés nacionalizáló vetülete, ugyanakkor míg a tengerparti város, Fiume esetében ennek leíró, közigazgatási tartalma is volt, a Balaton esetében eredendően egy (nemzeti tartalmú) metaforikus jelentésátvitel határozta meg a kifejezés használatát. Mivel azonban Fiumét 1848-ban (Jelačić nevében) Josip Bunjevac elfoglalta, s a kikötőváros időlegesen (1868-ig) Horvátország része lett, a század közepén a *magyar tenger* kifejezés használata egyszer már leszűkül a Balaton (metaforikus) megnevezésére, azt tudatosítva, hogy egyetlen, tengerként elgondolható nagy kiterjedésű vízterülete maradt az országnak. Ezt tükrözi a *Pesti Napló* 1850. június 14-i cikke, amely az 1846-ban indult balatoni gőzhajózást mint hazafias törekvést mutatja be: „A vidék, mellyen a szép Balaton, e – *most már egyedüli* – magyar tenger, kékes hullámain szétteríti, a haza legszebbéinek egyike; partjain a lakosok, majd kivétel nélkül, tősgyökeres magyar faj. Ide hatni az iparnak művelődést terjesztő vállalatival, a legnemesb feladatok egyike, melly a hazafi keblét azon édes öntudattal jutalmazza, hogy áldozatfillérei a czélok legszentebbekének elérésére lőnek letéve.” (*Balatoni gőzhajózás, Pesti Napló*, 1850. június 14.)

A *Pesti Napló* cikke már el is vezet a második jellegzetes diskurzus, a Balatont nemzeties patinával felruházó, igen gyakran a reformkori Füred emlékezetéből és a tájjal kapcsolatos irodalmi hagyományból építkező szövegtípusokhoz. E diskurzusnak irodalomtörténeti szempontból is reprezentatív példája Jókai Mór *A magyar Tempevölgy* című útirajza, amely a *Vasárnapi Ujság* hasábjain jelent meg folytatásokban 1858. áprilisa és júniusa között, a szerző rajzai alapján készült metszetekkel illusztrálva. Jókai útleírása a Balaton-felvidék regényes tájain vezeti keresztül az olvasót, összegyűjtve a vidék szélesebb érdeklődésre számot tartó történelmi emlékeit és irodalmi vonatkozásait. Jókai írásában a *magyar tenger* szókapcsolat elsőként a tóvíz gyógyhatásai kapcsán bukkan fel két alkalommal, kicsinyítőjelzős alakban, ugyanakkor a *magyar* jelző nélkül („hogy e *kis tenger* partján, melly maga is csupa ásványforrásoknak köszöni lételet, a meder közelében gazdag savanyuvízforrás buzog”; illetve „a *kis tenger* langyos vize tán még régi nymphájától örökölte csodálatos vonzerejét” /JÓKAI, 1858, 60, 61./), ugyanakkor az útirajz egésze számos példával szolgál a tájegység nemzetiesítését célzó gesztusokra. Mindezt a szöveg zárlatában felbukkanó *kis hazai tenger* változat használata is mutatja: „Estére ismét előttünk áll a kis hazai tenger; ismét Füreden vagyunk; és azt mondjuk, hogy *haza jöttünk*; mert ott mindenki olyan *otthon* érzi magát.” (JÓKAI, 1858, 71.) Amellett, hogy az útirajznak önmagában a címe is (mint a Balaton-felvidéket az idealisztikus görög tájasménnyel összekapcsoló toposz) beépült a Balatonról-kultusz frazeológiájába, Jókai voltaképp előfutára, kezdeményezője volt egy olyan diskurzusnak, amely a tágon értett Balaton-vidék történeti emlékeire és irodalmi hagyományaira alapozva igyekezett megteremtteni egy még nem létező turizmustáj vízióját. Mint Szajbély Mihály kifejti a témáról szóló tanulmányában, Jókai esetében a helyi emlékezet színrevitele (a tihanyi apátság meglátogatása, Kisfaludy Sándor sírjának felkutatása, a keszthelyi könyvtár körbejárása stb.) nem a múltban való céltalan merengést szolgálja: *A magyar Tempe-*

völgy a múltjából merítkező nemzet gondolatát érvényesítve mint szövegekből felépülő irodalmi tájat s mint emlékezhelyet láttatja a Balaton vidékét. Túl azon, hogy Jókai egyéb munkáiban is megjelenítette a Balatont – *Az arany ember* (1872) című regényében vagy például *A Balaton völgyénei* (1875) című novellájában – a *magyar tenger* szókapcsolatot is föllehetjük más írásaiban. Az 1880-ban megjelent *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regényében is feltűnik a kifejezés, jóllehet, itt már némi humoros-ironikus éllel („Gyönyörű látvány is az: ez a magyar tenger, ahogy a szitytya büszkeség nevezi” /JÓKAI, 1971, 96./), illetve az a fajta optimista, „jövőorientált múltkonstruálás”, mely az 1858-as útirajzot jellemezte, kétségkívül hiányzik belőle.

A Jókai-útirajzban esztétikailag is igényesen kimunkált Balaton-vízió, a táj kulturális emlékezetére épülő irodalmias, nacionalizáló vonulat a szépirodalom és publicisztika területén leginkább Vas Gereben és később, a századfordulón Eötvös Károly személyében talált követőkre. Ugyanakkor a századeleji-reformkori Balaton irodalmi reminiscenciái beépültek a térséget népszerűsítő turisztikai kiadványok beszédmódjába is, hiszen a korai útikönyvek gyakorta éltek (a hiányos idegenforgalmi infrastruktúrát ellensúlyozandó) a turisztikai táj nacionalizálásával (illetve a nemzeti identitás élményszerűsítésével). Jókai mint a Balatont is megörökítő írófejedelem, mint a balatoni gőzhajózást és gyógyturizmust szorgalmazó értelmiségi, és nem utolsósorban mint hosszú ideig füredi villatulajdonos, szerepet kapott a század nyolcvanas éveiben kibontakozó Balaton-kultuszban is: az 1882-ben alakult (egyéb-ként rövid életű) Balaton-egylet őt választotta irodalmi szakosztálya elnökéül.

Mindazonáltal, ha a Balaton-környéki fürdőkultúra fejlődésére vetünk egy pillantást – a déli vasút (1861) és a Sió-zsilip (1863) megépülésének szimbolikus pillanatain túl az egymást követő fürdőtelep-alapításokat is számba véve – a *magyar tenger* szókapcsolat használatát a század második felében, s erőteljesen annak utolsó harmadában a Balaton turizmustájjá formálódása határozta meg. Míg a 18. század végén és a 19. század elején a füredi „Savanyúvíz” fürdő a monarchia korának tradicionálisabb, jellegzetes fürdőéletébe illeszkedett (a Balaton partján egyeduralkodóként), az 1860-as évektől megkezdődő fejlesztések és a tavi (hidegvízi) fürdőzés lassú elterjedése fokozatosan átformálták a Balaton-térség arculatát. A 19. század folyamán a tavi fürdőzés, éppúgy, mint a tengerparti üdülés megjelenése újszerű jelenség volt, így aztán a balatoni turizmus kiépülését is a társadalmi modernizáció egyik sajátos példaként foghatjuk fel, mely a rendi és polgári normák, mentalitások találkozásának, ütközésének vált színterévé.

A *magyar tenger* szókapcsolat használatára nézvést meghatározó kontextusnak tekinthető, hogy a század második felében a magyarországi fürdőhelyeket a külföldi (főképp osztrák és csehországi) üdülőhelyekkel szemben népszerűsíteni kívánó propaganda egyfajta szubsztitúciós, azaz helyettesítő logikára épült: arra az elképzelésre, hogy az eltérő gyógyhatású neves külföldi fürdők balneológiai tulajdonságait illetően, valamint összehatásukban, élményükben remekül pótolhatók hazai környezetben. (Mindennek pedig gazdasági aspektusai is voltak: ahhoz a számos bedekker-kiadványban és fürdőlevélben felbukkanó társadalmi elváráshoz kapcso-

lódta, hogy a tehetőse magyarok lehetőleg ne külföldi üdülőhelyeken töltsék a fürdő-szezont, hanem itthon költsék a pénzt, serkentve a hazai gazdaságot.)

A *magyar tenger* igen komoly márkajelzés is volt tehát (a szó mai értelmében); nem véletlen, hogy se szeri se száma azoknak a balatoni útikönyveknek és fürdőle-írásoknak, amelyek előszeretettel alkalmazzák a kifejezést. Emellett Schleicher Vera kutatásaiból az is tudható, hogy a tengeri üdülés vágya konstruktív formát öltött a turizmusban érdekelt csoportok gondolkodásában is, hiszen a partmenti fürdő-fejlesztési törekvéseknek egyik meghatározó mintája – némi lemaradással követve a nyugat-európai üdülőhelyek trendjeit – éppen a tengeri fürdőzés volt. Még az az Eötvös Károly is, aki közmondásosan ódzkodott mindenfajta fürdözéstől – „nálunk csak a zsidó fürdik, meg a kácsa”, *Utazás a Balaton körül* című híres munkájában (Eötvös, 1900, II., 184.) – ekképp utalt a *magyar tenger* szókapcsolatra az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című reprezentatív könyvsorozat általa írt Balaton-fejezetében:

A magyar büszke e tavára s örömet nevez magyar tengernek. Oly ország, melynek tengerpartjai nincsenek, mely csak Fiuménál tud egy kis szögleten a ten-gerre kitekinteni, mely a tavaszi áradásoknál nagyobb színvizet nem ismer, szívesen játszadozik elméjében azzal a gondolattal, hogy neki is van állóvize, mely hasonlít a tengerhez, s melyen csónakok, vitorlások és gőzösök raja ringatózik. (Eötvös, 1896, 577.)

Valamivel később pedig konkrétan is utalt a magyarországi fürdőkultúra fent jellemzett helyettesítésen alapuló diskurzusára:

A Balaton meglehetősen képes pótolni a tenger vizének használatát. A Balaton vize maga is ásványvíz és sóban sokkal gazdagabb, mint Közép- és Dél-Európának bármely más tavi vize. Hullámverése a déli parton rendszeres és elég erős; a fürdő-telepeknek, kivált a déli parton, finom homokból álló, bársonyszerű, síma feneké, valamint a víznek, ott, a hol sekélyes, igen magasra, gyakran 22–23 R. fokra emelkedő melege kivált nőknek és gyermekeknek, valamint súlyos betegségekből üdülőknél általában csodálatos hatású gyógyszerül szolgál. (Eötvös, 1896, 588.)

Végül, a tó lecsapolásával kapcsolatos elképzeléseket és eshetőségeket mérle-gelve a következőképp zárja írását:

A legnagyobb s valóban igen nagy kár azonban az éghajlat megváltozása és a fürdőtelepek megszűnése által következne be. A fürdőtelepekbe fektetett tőke ma is már közel két millió. De a Balaton, mint már említettük, a nagyon közeli jövőben ama nagy rendeltetésének magaslatára jut, mely éghajlati s tengeri fürdői gyógyító erejének okos fölhasználásából áll. Több millióra megy évenként az az összeg, melyet a magyar társadalom fürdőző közönsége nyaranta külföldön költ. E milliókat ma a külföld társadalma teszi zsebre a helyett; hogy az a mi társadalmunk javára szolgálna. A le nem csapolt, meg nem csonkított Balaton hivatása, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közön-ségének pénzével is szaporítsa. (Eötvös, 1896, 600.)

S e gondolat balatoni utazásának befejező részében, *A balatoni utazás végében*

(1909) is feltűnik, ahol a szerző olyan irreálisan magas, évi félmillió vendégszámot vizionál a közeljövő Balatonjára, amelyet – mint Schleicher Vera megjegyzi – csak az 1960-as években tudott produkálni a térség. (EÖTVÖS, 1909, 254–255; SCHLEICHER, 2018, 81.)

A Balaton iránti országos szintű rajongás atipikus szereplője az a Mészöly Gyula, aki a Balaton-kultusz oly sok főszereplőjével (a korábban említett Jókai Mórral, illetve Endrődi Sándorral, Óvári Ferencsel, Sziklay Jánossal) szemben nem fővárosi értelmiségiként vett részt a fürdőfejlesztés propagálásában, hanem lokális perspektívából, enyingi szolgabíróként értelmezte a turizmus jelentőségét. A *magyar tenger és a társadalom* című előadásában, amely a „Siófok Balaton-Fürdő részvény-társaság” telepének megnyitási ünnepélyén hangzott el 1893. június 18-án, hitet tesz amellett, hogy az ország jövőjének záloga a kapitalista típusú fejlődésben áll („Az élet ott van, hol az ész, szorgalom honol, a tőke és a munka összeforr”), s ennek a fejlődésnek egyik mintapéldája az új siófoki fürdőtelep is, melynek révén „új élet született” a Balaton vidékén. Bevezetőjében a fenti példákhoz hasonlóan feltűnik a más európai üdülőhelyeket mintaként elgondoló logika, illetve az azokkal versenyre kelő Balaton képe:

Az elhanyagolt magyar tengerpart, valódi ékessége lett az országnak. Megnyitott az emberiség és a világforgalom számára.

A tudomány, a magas művészet, a földtekét egy újabb ékességgel díszítette fel, ide varázsolta azon bűbájt, melylyel Abbázia, Lido, Nizza, Ostende vagy más tengeri fürdők bírnak.

Pár év előtt még mocsáros helyen, díszes ligetek, villák épültek.

(MÉSZÖLY, 1893, 3.)

A balatoni turisztikai térfoglalás jól ismert retorikáját tükrözi a szöveg, mely azon a feltevésen alapul, hogy a fürdőfejlesztésben érdekelt vállalkozók (s velük együtt a nyaralóközönség) voltaképp megtermékenyítői, felvirágoztatói a kihasználatlanul heverő kies vidéknek, s ezt az elképzelést Mészöly összekapcsolja a társadalmi egyenlőség megteremtésének igényével, illetve a haza jövőbeli boldogulásának célképzetével. (MÉSZÖLY, 1893, 3–5.) A beszéd témája igen hamar eloldódik a konkrét szituációtól, a siófoki telep megnyitásától és a balatoni fejlesztésektől, s Magyarország gazdasági, kulturális fejlettségének és kilátásainak taglalására tér át, követendő mintaként pedig a „szabad szellemű” munkásnépeket, „Anglia és Hollandia lakói”-t állítja a magyarok elé. (MÉSZÖLY, 1893, 6–8.) Túl azon, hogy maguknak a tengerifürdő típusú fejlesztéseknek is angliai üdülőhelyek voltak a legfőbb mintái, nem érdektelen, hogy Mészöly szavai épp Siófokon hangzottak el. A déli part legnépszerűbb fürdőhelye, amely vendégszámok tekintetében már a század végére maga mögött hagyta a tradicionálisabb Balatonfüredet, a térség fejlődésében egyértelműen az innováció színtere volt, s szimbolikusan az is maradt a mai napig. Mészöly másfél évtizeddel későbbi, 1907-ben megjelent munkájában, *A Balatonkultusz és a kisemberek* című (kongresszusi előadást, mezőgazdasági- és iparfejlesztési értekezést és a Balaton-kultusz történetét tárgyaló írást éppúgy tartalmazó) könyvében volta-

képp megismétli az 1893-as siófoki ünnepségen elhangzottakat, s tüzetes tervezetét adja a part menti települések üdvösnek gondolt kulturális-gazdasági átalakulásának. MÉSZÖLY, 1907.) Mészöly írásai a balatoni turizmusfejlődés egy olyan periódusában keletkeztek, melyben a part menti innovációk zömmel közösségi társulások megmozdulásai voltak, amelyek elemi igényként fogalmazták meg a folyamatokba való állami beavatkozást.

A századforduló és a trianoni katasztrófa közötti időszakra vonatkozóan fontos momentumként tekinthetünk az északi parton végighaladó vaspálya megépülésére, amely ugyan – hasonlóképp az 1861-es déli vasúthoz – nem közvetlenül gyakorolt hatást a part menti fürdőéletre, de lényegesen megkönnyítette, demokratizálta a Balaton-felvidék reprezentatív településeihez (Almádi, Balatonfüred, Badacsony) való eljutást. Az *Élet* című hetilap tudósítója ekképp festi meg az utazó elé táruló látványt a még át nem adott északi vasútról 1909 májusában:

Akarattjánál pillantjuk meg a Balatont. Itt is, mint Aligánál a déli vasút vonalán utazók előtt, mint egy csalogató szíren mutatkozik be: először csak egy pillanatra fátyola csücskét lebbenti föl, hogy annál kíváncsibbá tegyen s annál jobban lepjen meg a 17 m. mély bevágásból kijutván végtelen nagyságával, fenségével. 50 m.-rel alattunk fodrozva futnak az agyagpartra a hullámredők s bágyadtan simulnak el, játékkukkal lekötve folyton a szemlélő figyelmét, míg amott a végtelenben a látóhatár ölelkezik a magyar tenger óriási palettájával, melyen tarka-barka színeket keverget kacskaringós vonalakban a nagy művész, a tavaszi természet. Nyolcvan kilométer hosszúságban reng előttünk a Balatontó tükre és ez a fenséges távolság nem fárasztja ki mégsem az embert, mert két oldalt húzódó zalai s somogyi part részletei bájosan tagozzák az egyöntetű panorámát; büszkén terpeszkedik a tihanyi félsziget előtérbe kérkedve nagyságával, szépségével, mely innen kiváltképen érvényesül, távolabb pedig Badacsonyhegy s a Fonyódi agyagdombok kukucskálnak elő. (*Élet*, 1909. május 9., 606.)

A *Budapesti Hirlap* szerzője pedig már az átadott vaspálya történeti jelentőségét, s az északi part (s legfőképp Füred) fejlődésére tett esetleges hatását mérlegeli, a déli vasútvonal példájából kiindulva ugyanazon év júliusában:

Alig két évtized alatt a [déli] vasúti sín pár, a kultúra, a haladás, a polgárosultság dicső acélszimboluma tündérkertté varázsolta az egész partot. Siófok *mondain* fürdőhely lett és a magyar Osztende nevével ékeskedik; a tihanyi fokkal szemben büszkén, modernül, úri diszkrécióval húzódik meg Földvár; Lelle, Fonyód, Boglár fölvirágoztak és a nemzeti vagyonosodás jelentős tényezőivé lettek, és még a kisebbek, Zamárdi, Világos, Szárszó, Berény, Szántód és megannyi más is, vidám, kedves és minden ízében magyar fürdői élet tanyáivá alakultak át.

S míg a bársonyos fövennyel, tengeri mozgalmasságu hullámmzásával vonzó somogyi part gyarapodott, a zalai rész megmaradt szomorú szegénységében, vagy ősi kezdetlegességében. A gyönyörű Füred alig változott azóta, hogy az ötvenes években az Anna-bálon Józsa Gyuri mulattatta pajkos csinyjeivel a dámákat és urakat. A derék bencések óvatos gazdálkodással és kitartó konzervativizmussal óvták

meg a villámos-világítás, a csatornázás, a vízvezeték modern veszedelmeitől. Szeretjük ezt a helyet és körülményes volt bár utunk a vasúttól a hajóig Siófokon és magán a Baross-on, különösen, ha a tó szeszélyeskedett, évről-évre mégis csak fölkerestük. De éreztük elmaradottságát. Most a vasút és a haladás sebes tempója, a mely együtt jár a vasúttal, bizonyára magával ragadja forgatagába Füredet és méltó versenytársává teszi akármely világfürdőnek. Hatalmas platánsorát, szépen, gondozott parkját, pompás kis erdejét a nagyvendéglő mögött, ezrével fogják látogatni a pénzes emberek és szépséges asszonyok. (*Budapesti Hirlap*, 1909. július 8., 4.)

A két egymást követő idézet jól mutatja, mekkora reményeket fűztek az északi vasúthoz a tó egész partszakaszára kiterjeszkedő nyaralóturizmus elkötelezett hívei, illetve a szöveg (különösen Siófok és Füred összevetése kapcsán) az egyes fürdőhelyek közötti versengést is látni engedi a nyilvános diskurzus szintjén. Emellett pedig – a tengerképzet felidézésével, aktualizálásával – azt is tükrözik, hogy a század első két évtizedében a korábbi évek tendenciái folytatódtak a *magyar tenger* szókapcsolat társadalmi használatában.

A fogalom jelentéskomplexumára és használatára a legutóbbi (maig ható) gyökeres hatást egyértelműen a trianoni békeszerződés okozta, amely – jelentős kulturális-gazdasági-társadalmi változásokat hozván – a Balaton szerepét is megnövelte a hazai üdülturizmus koordinátarendszerében. Ez az a periódus, amelyben a balatoni turizmus kérdése valóban nemzeti üggyé lesz; már állami beruházások és szabályozások is jelen vannak a fürdőélet kereteinek formálásában, s ekkoriban válik nyilvánvalóvá a part menti őslakosság és a nyaralónépszerűség érdekellentéte is, melyet a résztvevők egynémelyike valóságos „kultúrharcként” élt meg. (Vö.: SCHLEICHER, 2018, 292–299.) Mindez pedig a *magyar tenger* szókapcsolat társadalmi használatán is tükröződött.

Az 1925-ben kiadott *Balatoni kalauz* József főherceg által írt előszava igen nyilvánvalóan mutatja azt a retorikát, amely a Balatonról való beszédet az elkövetkező évtizedekben uralta:

MAGYAR TENGERT! Ez a szó meg kell, hogy mondjon nekünk magyaroknak *mindent!* – Az átkos Trianon elvette szépséges Tátránkat, Kárpátjaink lelket andalító, testet gyógyító fenyveseit, az Adria napsütötte partját... és szuronyerdőkkel elzárja mindazt, ami becses és kedves vala nekünk. Gyógyfürdőink idegen kézen. Hova menjünk üdülést, pihenést keresni? Tán idegenbe? hogy kivigyük azt a kevés pénzt is, mely kizsároltatásunk után még idebenn megmaradt? Hazafias ez?

E kérdésnél fölragyog előttem a Magyar Tenger tüneményes szépségeivel, bíborban pompázó tündéri estéivel, viharban tajtékzó fölségében, minden pillanatban változó, szebbnél szebb színezeteivel, kedves környékével, üde, zöld bársonnyal bevont, évezredekkel ezelőtt kialudt tűzhányóival és szőlőlugasok [!] koronázta bazaltbérceivel, melyekről sok száz esztendő regéinek kódében omladozó várromok, nagy idők aggastyánjai néznek a távol homályába.

A Balaton, mely megmaradt a magyarnak, melyet ápolni és fölvirágoztatni kötelességünk és érdekünk. (JÓZSEF főherceg, 1925, 3.)

A felfokozott érzelmi (és politikai) szituációban keletkezett szöveg egyszerre definiálás és célkijelölés: a (nagybetűvel írt) *Magyar Tenger* minden magyar számára ugyanazt kell, hogy jelentse, az ország egyetlen valódi nemzeti kincsét, mentsvárát, a magyarok egyetlen igazi tengerpartját, melyet védeni, ápolni, szeretni kell, s mely ebben a formájában a kizsigerelt, körbezárt, magára hagyott nemzet tragikus szimbóluma is. E helyütt nincs mód kinyitni a gondolatmenetet a Trianon emlékezetével kapcsolatos kutatásokra is kitekintve, az azonban biztos, hogy ez a jelentéskonstrukció, s a tóhoz fűződő effajta érzelmi kapcsolat most is erőteljesen él a *magyar tenger* kifejezés értelmezésében. Schleicher Vera megjegyzi ugyan, a múlt század negyvenes éveitől, a kommunista hatalomátvétel és a későbbi állami turisztikai beruházások nyomán kialakult egyfajta „nép tava” képzet a Balaton kapcsán (SCHLEICHER, 2018, 98–103.), s mindez bizonyosan demokratikusabbá tette a továbbra is használatos alakzatot – a *magyar tenger* szókapcsolat e nagyon is konkrét, leszűkítő értelme ettől függetlenül is hosszú időre rögzült.

Persze, ha kissé rezignáltan végigtekintünk a kifejezés regényes alakulástörténetén, megjegyezhetjük, hogy a rendszerváltozás utáni magyar társadalomban némileg a *magyar tenger* helyettesítő jellegű értelmezése is aktualizálható a hazai életkörülmények ismeretében. Hiszen mostanság – a beláthatatlanul kitágult utazási lehetőségek és a szűkös jövedelmi viszonyok paradox aszimmetriájában – minden bizonnyal nem egy középosztálybeli család vagy magányos utazó gondolja azt a „magyar tengerről” szóló reklámokat, turisztikai ajánlatokat olvasgatva, hogy ez a tenger bizonyos értelemben valaminek a helyettesítője: a görög, az olasz, a horvát vagy valamely más tengerparté, ahová idén sem mehetünk el, és lehet, hogy soha nem is fogunk eljutni.

Vagy ez is épp fordítva igaz?

Felhasznált irodalom

- A Balaton faunája* (1897), szerk. Dr. ENTZ Géza, Budapest
A Balaton összes fürdő- és üdülöhelyének leírása (1907), kiad. SIMALYA V. Ferenc és KARDOS Ignác a Balatoni Szövetség támogatásával, Kaposvár
A Balaton-egylet tagjainak névsora (1882), Festetics Kastélymúzeum, Könyvtár, Keszthely, BAL65 jelzet
A balatoni vasút (Budapest, júl. 7.) (1909), *Budapesti Hírlap*, 1909. július 8, 4.
 ANTALFFY Gyula (1984), *A reformkor Balatonja*, Budapest
Balatton – A Balatoni Szövetség kalauza (1912), Budapest
Balatoni gőzhajózás (1850), *Pesti Napló*, 1850. június 14.
 BARÓTI SZABÓ Dávid (1802), *Megjobbított, s bővített költeményes munkái*, II. kötet, Komárom
 BECK Tibor (2005), *A filoxéravész Magyarországon*, Budapest
 BÉKEFI Elek (1894), *Séta a magyar Tempe-völgyben, Turisták Lapja*, 1894/6–9, 107–118.
 BOLEMANN István (1900), *A Balatonparti fürdők és üdülöhelyek leírása*, Budapest
 DÉRI Gyula (1913), *A Balaton*, Budapest
 DR. MOLNÁR Jenő (1909), *Tréfál a Vajda: A törzsasztal mellől*, Budapest
 DU JOURDIN, Michel Mollat (1996), *Európa és a tenger*, ford. RÁCZ Judit, Budapest

- EÖTVÖS Károly (1896), *A Balaton tava*, In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben; Magyarország IV. kötete: Dunántúl*, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1900), *Utazás a Balaton körül*, I–II, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1909), *A balatoni utazás vége*, Budapest
- FARKAS Balázs (2018), *A Balaton a 19. század első felének lírájában*, témavezető: LACZKÓ András. Diplomadolgozat, Pécs, PTE BTK
- FÉNYES Elek (1850), *Magyarország geográfiai szótára*, Arcanum Digitális Tudománytár, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-telek-BABC3/t-BD4DD/badacsony-tomaj-BD640/> [letöltve: 2024. 01. 30.]
- GARAY János (1848), *Balatoni kagylók*, Budapest [hasonmáskiadás, 2008]
- HANSÁGI Ágnes (2016), *A víg játéktól a humorisztikus regényig: A humor retorikája és az írói szerep értelmezése Kisfaludy Károlynál és Jókai Mórnál*, In: *A két Kisfaludy*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Balatonfüred, 194–226.
- HORVÁTH 'Sigmund (1839), *A' Balaton-melléki Táj szótár' kivonata*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1839/XII, 3–61.
- HORVÁTH Bálint (1848), *A' füredi savanyúvíz 's Balaton-környéke*, Magyar-óvár
- HRABOVSKY Dávid (1827), *Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékről*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1827/X, 82–104.
- Ismerettár, a magyar nép számára* (1858), I. kötet (A – Besztercebánya), Pest
- JALSOVITS Aladár (1878), *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei*, Budapest
- JANKÓ János (1902), *A Balaton-melléki lakosság földrajza*, Budapest
- JÓKAI Mór (1858), *A magyar Tempevölgy*, In: *Cikkek és beszédek 5 (1850–1860)*, II. rész, s. a. r. H. TÖRÖS Gyöngyi, Budapest, 1968, 54–70, jegyzetek: 491–499.
- JÓKAI Mór (1973), *Asszonyt kísér – Istent kísért; Péter páter*, s. a. r. TÉGLÁS Tivadar, Budapest
- JÓZSEF főherceg (1925), *Előszó*, In: *Balatoni Kalauz*, szerk. BÁRÓ WLAŚICS Tibor, Budapest, 3–4.
- KATONA Csaba (2021), *A füredi Savanyúvíz – Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balaton-füreden*, *Korall*, 84, 24–54.
- KAZINCZY Ferenc (2015), *Magyarországi utak*, s. a. r. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Első Osztály – eredeti művek, Debrecen, 181–215.
- KAZINTZY Ferenc (1775), *Magyar ország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szívességgel viseltetnek, szemek eleibe terjesztett*, Kassa [hasonmáskiadás, 1986]
- KIS János (1846), *Poetai munkái. A szerző saját kéziratai- s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel s életrajzal kiad.* D. SCHEDEL Ferenc. Pest
- KÓSA László (1999), *Füredőlet a Monarchiában*, Budapest
- KOSSUTH Lajos (1842), *Caleidoscop V., Pesti Hirlap*, 1842. augusztus 7, 557–558.
- KOSSUTH Lajos (1846), *Tengerhez magyar! el a tengerhez!*, *Hetilap*, 1846. január 27, 169–173.
- KOVÁCS Krisztina (2007), „magyar tenger” – egy metafora története, In: *Jer, nézd a Balatont – Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák. Badacsony, 1999–2002*, szerk. FÁBRI Anna – Ács Anna, Veszprém, 7–20.
- LIPTÁK Gábor és ZÁKONYI Ferenc (1957), *A Balaton a magyar irodalomban*, Veszprém
- LÓCZY Lajos (1921), *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása*, Budapest
- Magyar fürdő-kalauz – A Magyar Védő-egyesület hivatalos közlönye* (1911), szerk. ERDŐS József, Tata
- MÉSZÖLY Gyula (1893), *A magyar tenger és a társadalom*, Budapest
- MÉSZÖLY Gyula (1907), *A Balatonkultusz és a kisemberek*, Veszprém
- MISKOLCZY Károly (1837), *Balaton Füred mint savanyú víz*, Veszprém
- MOLNÁR György (1988), *A balatoni hajózás története*, In: MOLNÁR György és TAR Ferenc, *Füredőkultúra és hajózástörténet*, Keszthely, 13–27.
- N. J. (1817), *A' Balaton Taváról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/III, 65–76.
- Nayad. Füredői album* (1863), szerk. BALÁZS Sándor – HUSZÁR Imre – RÓZSAÁGI Antal, Pest

- OLÁH János (1834), *Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben, Tudományos Gyűjtemény*, 1834/III, 51–96.
- ORZOVECZKY Károly (1863), *Balaton-Füred és gyógyhatása*, Pest, Lampel Róbert
- Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye (1953), s. a. r. BARTJA Dénes és Kiss József, Budapest
- PAJKOSSY Gábor (2003), VI. *A Reformkor (1830–1848)*, In: *Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Budapest, Osiris, 191–135.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám (2015), *Verses kiadványai (1787–1796)*, s. a. r. TÓTH Barna, RMKT XVIII. század, XVI. köt., Debrecen–Budapest
- PATZEK Vilmos (1858), *A tari cseviczéről, Vasárnapi Ujság*, 1858. szeptember 26, 463–464.
- RÁCZ János (2013), A „magyar tenger” metafora, *Magyar Nyelv*, 4, 448–451.
- RADNAI Dániel Szabolcs (2022), *A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban*, *Replika*, 3, 89–107.
- RIES János Ferencz (1820), *Az úgy nevezett Ketske körmökről a’ Balaton’ partján*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1820/XI, 37–47.
- SÁGI János (1902), *A Balaton írásban és képen*, Keszthely
- SÁRKÁNY Oszkár (1935), *A tájasmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*, Budapest
- SCHLEICHER Vera (2012), *Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren – Minták és hatások a balatoni fürdőkultúra fejlesztésében*, In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 27., szerk. S. PERÉMI Ágota, Veszprém, 147–164
- SCHLEICHER Vera (2018), *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Budapest
- SCHLEICHER Vera (2021), *Odi profanum vulgus – A balatoni strand*, *Korall*, 84, 5–23.
- SZAJBÉLY Mihály (2005), *Álom Otthon Államról: A Magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton*, In: „Mester Jókai”: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Budapest, 87–104.
- SZÉCHENYI István (1846), *Balatoni gőzhajózás*, Pest [hasonmáskiadás, gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983]
- SZERELMEY Miklós (1848), *Balaton albuma*, Pest
- SZIKLAY János (1890), *A Balaton és vidéke*, Budapest
- SZILÁGYI Márton (1991), *Lisznyai Kálmán és a palócok regionális népi műveltségének romantikus képe*, In: *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFFER Tamás, Budapest, 61–69.
- T. SZABÓ Levente (2008), *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén*, In: *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, 13–99.
- TAKÁTS József (2014), *A csinosodás politikai nyelve*, In: *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Budapest, 83–98.
- Vas Gereben (1823–1868)*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, *Vár ucca tizenhét*, 1997/1.
- VIGYÁZÓ János (1909), *Az új balatoni vasút*, *Élet*, 1909. május 9, 606.
- VIRÁG Benedek (1863), *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest
- Y. (1824), *A’ Balatonról, és Tihanról Tudósítások*, *Tudományos Gyűjtemény*. 1824/II, 34–55.